

13078
AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA XXXIV

ODELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 6.

МИТАР ПЕШИКАН

**ЛЕКСИКАЛИЗАЦИЈА МНОЖИНЕ ИМЕНИЦА И ОБРАДА
ОВЕ ПОЈАВЕ У РЈЕЧЕНИЦАМА**

(Poseban otisak)

SARAJEVO
1977.

МИТАР ПЕШИКАН (Београд)

ЛЕКСИКАЛИЗАЦИЈА МНОЖИНЕ ИМЕНИЦА И ОБРАДА ОВЕ ПОЈАВЕ У РЈЕЧНИЦИМА

Ако бисмо стање наше (сербокroatистичке) лексикографије оцјењивали по њеним недостацима, односно по ономе што још није урађено — слика би била доста невесела. Истакнимо радије да је ово тренутак кад поздрављамо довођење до успјешног завршетка најопсежнијег оствареног програма наше филологије — великог историјског рјечника Југославенске академије знаности и умјетности; да и Матица српска приводи крају издавање шестотомног рјечника којим се заправо удвостручује рјечничка грађа нашег савременог језика предочена у лексикографској обради; да, иако је тек на трећини свога пута, и рјечник Српске академије наука и уметности постаје способан да почне дјеловати у нашој језичкој науци и култури, јер девет досад објављених књига садрже изузетно обиље података (само у посљедњој, деветој књизи избројено је готово 15000 ријечи).

То је, ипак, некакав развој; а рекло би се да с њим долази и вријеме кад расправљања о специфичним лексикографским питањима — методолошким, програмским и другим — треба из уских и затворених оквира уређивачких одбора и планерских тијела изводити на шире просторе, на странице наше филолошке литературе. И то у облику разраде и анализе, са циљем да се унаприједи лексикографска обрада. Тај циљ — ако ништа друго — оправдава чињеница да су још двије трећине големог посла на изради Речника САНУ пред нама и да ће се неминовно појавити и друго издање Речника МС или какав други рјечник сличног обима и типа; а треба вјеровати да ће се још која нада у развој лексикографије претворити у чињеницу. Макар из тих разматрања истекле само мање поправке

лексикографског метода и поступка (нпр. да се избјегне понављање каквог наоко ситног али несумњиво ученог недостатка), оне — с обзиром на обим могуће примјене — стичу велики значај.

Лексикографија би од тога највише добила ако би се унаприједила системност и системска досљедност обраде, у складу са ступњем и развојем наше лингвистике уопште; с друге стране, чини се да лексикографија другим филолошким областима може узвратити ову помоћ, јер предочавањем материјала и откривањем сложених видова примјене лингвистичких законитости омогућава већу реалистичност и стварну примјенљивост системских анализа.

Чини ми се и то да је Зборник у част Јова Лазарева Вуковића прикладно мјесто за разнолику, садржајно неограничену филолошку материју, и да при томе нећемо изаћи из тематских оквира у којима се испољио Вуковићев интерес и у којима не можемо превиђати његов прилог; кад у то коло укључујемо лексикографију, сјетимо се — на примјер — да одговарајући одјељак у слављениковим монографијама о родном говору није донио само нешто освјежења из свагда младе и бујне дурмиторске изражајне ризнице, него је представљао и методолошки примјер свестраности обраде једног народног говора.

1. Мада је једнина начелно основни и главни облик именица, у многим случајевима долази до одступања од тога правила, и множина постаје релевантна за лексикографску обраду. При томе долази до веома разноликих лексикографских ситуација и односа једнине и множине. Илустроваћемо то примјерима.

— *уста, гајде* — само множински облик (не и значење).

— *гусле, виле* — ријечи истог типа, али поред множинског постоји и једнински облик у истом значењу (*гусла, вила*).

— *грабуље* и рјеђе *грабуља* у истом значењу, тј. слично претходном случају, али с даљим развојем значења варијанте „*грабуља*“ (фиг. „*грабљивац*“).

— *грабуљице* и рјеђе *грабуљица* у истом (деминутивном) значењу, тј. слично основној ријечи, али овдје обје варијанте имају посебна секундарна значења.

— *кошуља*, а у секундарном значењу (*рубље, доње хаљине*) само *кошуље*.

— *кола*, битно удаљено значење од *коло*, семантички расцјеп некадашње лексеме.

— *плећа* = *плећи*, *крсти* = *крста* — семантички расцјеп праћен је и обличким развојем и удаљавањем од *плеће*, *крст*.

— *вериге* и ваљда нешто рјеђе *верига* у истом значењу, али и ријетко значење *верига* = *карика*, *биочуг*.

— *жрвањ* у значењу „млински камен”, *жрвњи* у значењу изведеном од тога (домаћи ручни млин, састављен од два жрвња и нешто помоћног уређаја), али напореда са *жрвањ* (у том другом значењу); код варијанте *ждрвањ* још сложенији односи, јер облик *ждрвњи* (у другом значењу) може бити и женског рода.

— *влас* у значењу „длака”, *власи* (поред обичне множине, „длаке”) у значењу „коса”, а у истом значењу и рјеђе *влас* (тј. збирно значење).

— *опиљци*, *струготине*, *мекиње* — ријечи сличног типа значења (као у градивних именица), али прва има нормалну једину, у другој једнина може значити што и множина, трећа нема једине.

— *вратници* и *вратнице*, начелно исти парни појмови, у оба случаја могућна једнина — али у првом нешто обичнија.

— *крснице*, двије летве укрштене у кошници, према томе могућна је једнина (за појединачно узету такву летвицу), али већ сам склоп ријечи упућује на парност, укрштање.

— *махунарке* и *комушињаче* у истом значењу, али за прву можемо рећи „обично у мн.“, док је друга и сама необична (што чини неприкладном било какву употребу формуле с ријечју „обично“), и засвједочена је (у грађи Речника САНУ) само у множини.

— *кичмењаци* и *вертебрата* (и ово друго се каткад прима у наш језик) — у истом значењу, али је за прву ријеч обична и једнина, а друга има само множину.

— *пси*, *мачке*, *зечеви* — животињске породице (*Canidae*, *Felidae*, *Leporidae*), тј. значење шире од нормалног једнинског, али се лакше може рећи да је кунџ врста зеца него да је лав врста мачке, а поготово лакше него да је лисица врста пса.

— *Авари*, *Латини* — обична је и једнина, али већ сам однос облика показује да је она секундарна у односу на множину (чак и код таквих ријечи као што су *прсти*, *зуби*, *брави*, *мрави* висока фреквенција множине има морфолошких посљедица, нпр. доприноси чувању облика без уметка *-ов-*).

2. — Упркос разноликости ситуација код оваквих ријечи, начелно можемо идентификовати на једној страни потпуно лексикализовану, немотивисану, неправу множину, тј. формално множинско име обичног, јединственог појма (као *уста, груди, кола, виле*) — а на другој праву множину, само што се она — зависно од семантике и системских појава — употребљава чешће него једнина (нпр. *махунарке, бескичмењаџи, опилџи, чварџи*) и постаје у овој или оној мјери лексички релевантна, али не губи значење множине, већег броја каквих јединки или основних, елементарних појмова. Има, међутим, доста мјешовитих и прелазних случајева, тако да постоји цијела љествица различитих ступњева лексикализације множине и поремећаја односа једине и множине. У лексикографији су та питања и још сложенија него у слободној лингвистичкој анализи, нарочито зато што подаци који стоје на располагању лексикографу готово никад нијесу потпуно исцрпни и јасни. Начелно је, на примјер, потпуно јасна разлика облика *вила* и *виле*, али ако примјер гласи да је у остави било „доста мотика, вила и другог алата“ — није јасно спада ли он уз *виле* или *вила*. Исто тако, ријеч *повије* (према стању у Речнику МС) спада у нормална *pluralia tantum* (као *уста, леђа*), али постоје и јединска значења, можда сродна (нпр. наслон, ослонац на столици), а за једно (географско) значење из примјера се не види подразумева ли једински или множински назив („Развођа у долинама, на преседлинама или у котлинама . . . зовемо повијама“).

3. — У првом типу — неправе, потпуно лексикализоване множине — за лексикографију је битно у каквом је односу дато значење према оним значењима исте ријечи у којима нема аномалије граматичког броја, условно речено: према јединским значењима, тј. заузима ли у односу на њих главно или споредно мјесто, да ли је с њима у тјешњој семантичкој вези или се удаљило — и сл. Од тога зависи шта ћемо обрадити одвојено, а гдје ћемо прибјећи лексикографском обједињавању обраде варијаната.

4. — Тип праве множине али са употребном превагом нарочито је чест у стручним уопштавањима, прије свега у биолошкој систематици, а има га и у хемији, минералогiji и другдје; могли бисмо га овдје условно назвати категоријском множином. Једнина је у овом случају ријетка зато што за припаднике категорије постоје ужа имена, па се обично она употребљавају кад је ријеч о јединки. Говори се, на примјер, о *грашку, багрему, дјетелини* кад треба рећи што конкретније, а о *махунаркама* или *лепирњачама* само кад је потребно уопштавање; једнина типа „махунарка“, „лепирњача“ употребљава се, у ствари, кад се ужи појам жели идентификовати не сам по себи него као представник или припадник категорије. Релативна фреквен-

ција једнине веома је неједнака: већа је ако су заједничке, категоријске одлике уочљиве и битне и за обично, емпиричко, „лаичко“ посматрање, а и уопште ако је у питању познатија именица (као *четинар*, *кичмењак*, *сисар*) — него кад су у питању уопштавања чисто стручне природе (*крсташнице*, *главоношци* и сл.). Другим ријечима, за обично језичко осјећање виша категорија понекад изгледа као специјално повезивање сасвим различитих обичних појмова (као *багрем* и *дјетелина*), а некад као нормални појам, који се може разбијати на уже (*звијери*: *лав*, *вук* итд.). Посебна је сметња за употребу једнине категоријског појма ако је та иста ријеч обична и у битно суженом значењу, као нпр. *мачка*; и латинска имена, кад се приме у наш језик (*вертебрата*, *карнивора*), теже добијају јединску употребу.

5. — Праву множину представљају и имена неких појмова који се обично јављају у мноштву, маси, па им је употреба слична употреби градивних именица (*опиљци*, *чварци* — слично као *п* и *ј* е с а к и др.). Једнина је овдје ријетка зато што појединачни елеменат нема битнијег значаја и није често у прилици да буде предмет говора, усљед чега може доћи и до потпуног затирања једнине, а тиме и до потпуне лексикализације множине (нпр. *мекинје*).

6. — Посебно је сложен случај кад до фреквенцијске преваге множине долази зато што се она веже за одређене (ограничене, коначне) збирове или системе јединки. Већ сама способност таквих збирова или система да битно утичу на фреквенцију множине (или нпр. да вежу за себе употребу другостепених, трородних збирних бројева, типа *двоји*, *четвори*) свједочи о неком степену лексикализације, семантичког осамостаљивања дате збирне употребе, стварања или почетка стварања посебног значења, иако је оно збирног или комплексног карактера. Степен лексикализације, односно осамостаљивања збирног значења, веома је неједнак; у ствари, имамо цијелу љествицу ступњева и поступан развој од праве па до типичне неправне множине (ун. нпр. *вилаце* — *челусти* — *уста*).

Формални знакови овог или оног степена лексикализације збирног значења могу бити различити: поред поменутих, то су различита одступања од типичних облика множине (*очи*, *уши* — а не „ока“, „уха“), поремећаји у граматичком роду (*ждрвњи*, *гребени* и у женском роду, а *ждрвањ*, *гребен* само у мушком), јединска синонимика — било да је у питању друга основа (*власи* — *коса*, *вратнице* — *капија*) било иста (*власи* — *влас*: „Красну влас расплела“, *жрвњи* — *жрвањ*, *вериге* — *верига*), богаћење значења (*жрвњи* нијесу само два камена него цио уређај, *вериге* се не састоје само од „верига“ или биочуга него имају и куку и ушице) — итд.

7. — Упркос поступности прелаза од праве множине ка неправој и упркос хибридним случајевима — у лексикографској обради све то тежи да се сведе на два типа која смо констатовали у почетку (тачка 2), јер се обрађивач мора одлучити да ли ће дати множинску употребу обрадити као праву множину, тј. заједно с њеном јединицом (одговарајућим јединачним значењем) — или као збирни, комплексни појам с множинским именом, тј. као један посебан случај неправе множине. При томе није оправдано избјегавати успостављање посебне множинске лексичке јединице ако је процес лексикализације и осамостаљивања збирног значења даље одмакао, али се у рјечнику не може ићи ни за некаквом теоријски досљедном диференцијацијом, па ће се у примјерима слабијег осамостаљивања збирног значења оно често обрадити заједно са јединачним, нарочито код спореднијих и слабије засвједочених лексичких јединица. Ово проистиче из потребе да се одржи реалистичност и рационалност обраде, а у ствари значи обједињавање блиских семантичких прелива, што је у лексикографији нормалан поступак, нарочито код спореднијих ријечи.

8. — Такође није срећно ићи на досљедно раздвајање облика какви су *виле* и *вила* (у истом значењу), иако су то у ствари посебне ријечи, лексичке варијанте. Напротив, у описном рјечнику по правилу их је боље обрадити заједно — у интересу сажетости, прегледности и цјеловитости обраде, потпунијег документовања значењске јединице и искоришћавања неизјашњених цитата и потврда. Једино кад су у питању важније ријечи, кад свака варијанта и сама за себе представља значајну лексичку појаву (као *груд* и *груд*) постаје оправдано да се и одвојено покажу и документују.

9. — Потреба лексикографског обједињавања оправдава да се под насловном јединицом одредницом дају не само значења у којима нема поремећаја броја („јединска“), него често и значења везана само за облик множине. У описном рјечнику не би, наравно, било оправдано тако спајати ријечи код којих је дошло до изразитог лексичког расцјеп (као *коло* и *кола*). Али ако је множинско значење верижно везано за јединска (*жрвњи* уз *жрвањ*, *кошуље* „рубље“ уз нормално *кошуља*), или уопште ако погодно допуњава општу слику живота и разуђености лексеме, онда га је оправдано припојити.

10. — Разноврсност материје поставља сложене и често међусобно противрјечне захтјеве у погледу метода и технике лексикографске обраде. Тежња једнообразним рјешењима неминовно се сукоби са стварним стањем код појединих лексема. Недовољно су гипки и сами термини који обрађивачу стоје на располагању. Термин *pluralia tantum* или у преводу „само

множина“ погодан је за тип *уста, гајде*, али за *виле* и *грабуље* већ није, јер постоји и „вила“ и „грабуља“ — па је незгодно рећи „с а м о множина“. Ако се употреби формула „обично у множини“, такве ријечи изједначају се са *чарапе, чварци, четинари*, које су битно друкчије; још су непогодније ознаке „често у мн.“, „рјеђе у мн.“ — јер се оне могу примијенити готово на сваку именицу. Посебне тешкоће изазива стилизација дефиниције у типу претежне множине, јер из обраде треба да се види да нијесу у питању *pluralia tantum* (лексичка јединица има и једнину и множину), али је дефинисање непогодно ограничити на јединачно, јер је једнина у ствари секундарна, а појам се као множина (категорија, маса, збир) укључује у појмовни и језички систем; с друге стране, неприхватљиво је вјештачко расијецање појмовне јединице на једнину и множину, јер је то слично као кад би се посебно дефинисали *град* и *градови* или сл.

11. — Сви су ти проблеми долазили до изражаја у обради наших великих описних рјечника — Речника САНУ и Речника МС (МХ), и за њих су тражена рјешења, иако скучени оквири лексикографских образаца нијесу давали могућности за јасна и досљедна диференцирања. Речник МС (МХ) начелно се определијело да даје заглавнице (насловне ријечи, тзв. „натукнице“ или „одреднице“) у множини и кад је у питању само употребна превага множине, с тим да се једнина — ако се употребљава — показује у загради; примена тога наилазила је, међутим, на тешкоће, нарочито кад реч има и таквих значења код којих нема никакве лексикализације множине. У Речнику САНУ разлика између претежне (праве) множине и неправе изражавана је диференцираном формулом: „обично мн.“ (нпр. уз *двојница, жвала*) и „обично у мн.“ (*доколеница, житарица, кичмењак*), где се рачунало да ће употреба предлога „у“ сигнализирати или бар наговјестити употребни карактер преваге множине у одговарајућим случајевима. У почетку је у неким таквим типовима примјењивано и одвојено дефинисање једине и множине, било у оквиру исте заглавнице (*бесцветница* и *бесцветнице*), било као посебни наслови (*Аварин* и *Авари*) — али се касније од тога одустало, па су тражене стилизације које омогућују да се такви случајеви обраде у оквиру једне лексичке јединице, полазећи од једине. При томе су примјењиване формулације којима се заправо у самој дефиницији прелази са једине на идентификовање множинског значења (нпр. „*општи назив за животиње из породице ...*“).

12. — Могу се замишљати доста различити обрасци који се неће косити са уоченим особеностима употребе множине. Они ће, прије свега, зависити од општих правила за која се определијело дати рјечник: колико се лек-

сичке јединице документују, колико се тежи лексикографском обједињавању и прикљученој обради блиских варијаната, а колико се оне одвојено показују и документују и др. У огледу који наводимо поћи ћемо од општих оквира и лика Речника САНУ, уз нека условна упрошћавања и алтернативне обрасце. Треба имати у виду да у Речнику ријечи не долазе узастопно како се овдје наводе, него понекад и доста далеко у азбучном низу.

а)

вйла в. *йод виле*.

вйле, вйла ж мн. (ређе вйла ж јд.) *оруђе са два или више њарожака...* Већ грабље грабе и дижу се виле (Шантић)... Наслонио се младић један на виле (Б. Јакшић)...

груд ж заст. и покр. в. *грудџи (1)* ... Бритки мач забоду у груд крвникову (Назор)...

грудџи, грудџи (некњ. грудију) ж мн.; исп. груд. **1. а.** *йредњи йорњи гео човечјет шруџа* ... Песму извија из снажних груди (В. Илић)...

б)

жрвањ, -вња м (мн. жрвњи и жрвњеви) **1.** *воденични или уошйше млински камен* ...

2. (и жрвњи м мн.) *домаћи ручни млин*. — Између огњишта и жрвња бијаху врата ... У углу куће су жрвњи ...

жрвна в. *йод жрвно*.

жрвно с (у знач. **2** и жрвна, жрвнā с мн.) покр. в. *жрвањ (жрвњи)*. — Доње је жрвно на миру ... Жрвањ зову на Рабу жрвно ... Уза зид су жрвна ...

жрвњи в. *йод жрвањ*.

в)

кџшуља ж **1. а.** *йорњи гео мушке одеће* ... **б.** *гео женске одеће* ... **в.** (кџшуље ж мн.) заст. *уошйше доње хаљине, рубље*. — Попа беше само у кошуљама ...

кџшуље в. *йод кошуља (1в)*.

г)

бџскичменџк м (мн. -џци) в. *бџскичмењак (бџскичмењаци)*. — Нервни систем бџскичменика и кичменика ...

бџскичмењџк м (мн. -џци) **1.** зоол. у мн.: *живошйше без кичме и скелетџа* ... *Evertebrata (ређе у јг.: шџква живошйша)* ...

2. *бескарактеран човек, слабић, поводљивац* ...

д)

коштџница м (мн. -ице) **1.** *йлог воћке који има кошйицу* ...

2. бот. в. *кошйуњача (кошйуњаче), йод кошйуњача (2)*. — Такве гране имају јабучнице и коштунице ...

коштџџача ж (мн. -аче) **1** . . .

2. бот. у мн.: одељак пор. ружа, биљке чији је плод коштџџица (1), *Prunoidae* (ређе у јд.: таква биљка) . . .

ђ)

жмара . . . **1.** (чешће у мн.) неотопљен комад који остане при топљењу масног ткива, чварак . . . — или:

жмара . . . **1.** у мн.: неотопљени комади који остану при топљењу масног ткива, чварци (ређе у јд.: такав комад, чварак) . . .

Иако се наведени обрасци могу примијенити у највећем броју случајева лексички релевантне множине, биће ипак премијера гдје посебне околности отежавају примјену анологних рјешења. Тако има случајева гдје расположиви подаци не омогућавају да се поуздано утврди однос једине и множине. У грађи, на примјер, налазимо: *котачи* „мотив у везу“ — а није јасно постоји ли и јединачно, сингулативно значење *котач* „елеменат таквог мотива“; или налазимо *крвавица* и *крвавице* у значењу „црвенило изазвано прскањем ситних крвних судова или задржавањем крви у њима“ — а није јасно подразумијева ли облик *крвавице* да постоји и одговарајућа једнина, сингулатив (*крвавица* „поцрвџели или помодрели ситни крвни суд“). Начелно правило у таквим случајевима треба да буде избјегавање тврдњи за које немамо основа, али не и ођуткивање битних података ондје гдје их знамо, у интересу некакве једнообразности обраде.